

دیدگاه‌های اجتماعی و مذهبی نظامی گنجه‌ای

نوشته: م. و. مک‌دونالد

ترجمه و تلخیص: دکتر روح‌انگیز کراچی

در باره باورهای مذهبی و اجتماعی نظامی عقاید مختلفی وجود دارد. برخی او را رمانتیک، عده‌ای صوفی، روسها عملاً کمونیست و عده‌ای از ایرانیها او را شیعه می‌دانند. تمامی این گروهها برای اثبات نظر خود به سروده‌های او استناد کرده‌اند. با وجود این امیدوارم نشان دهم که عقیده آنها تا اندازه‌ای صحیح است.

برای دست‌یافتن به صحیح‌ترین ارزیابی، باید نخست به زمینه تاریخی سروده‌های او توجه کرد. نظامی در گنجه (کیروف‌آباد کنونی) در ناحیه‌ای که به اران مشهور بود و امروزه آذربایجان شوروی است به دنیا آمد. گنجه به علت موقعیت جغرافیایی، دائماً مورد تاخت و تاز بود. در ۱۰۷۲ میلادی (۴۸۵ق) با مرگ ملک‌شاه، دوره آرامش نسبی ایالات شمال غربی ایران به پایان رسید و طی دوره‌ای از جنگ و خونریزی قدرت به دست آق‌سنقر حاکم مراغه (حدود ۵۲۱ق) و پس از او ایلدگز (۵۶۷ق) قدرتمندترین حاکم اتابکان آذربایجان افتاد. این دو حاکم و وارثانی چون محمد جهان پهلوان، قزل ارسلان و طغرل سوم بیشتر درگیر

کشمکشها و جنگهای محلی بودند. ویرانی حاصل از این گونه درگیریها بمراتب افزونتر از تاخت و تاز گرجیان به شمال و غرها و طایفه‌های ترک به ناحیه شرق ایران بود. این حوادث باعث شد تا عناصر نژادهای بیگانه در این کشور ساکن شوند و زبان ترکی در اغلب نقاط و بیشتر در بخشهای دورافتاده آذربایجان و اران معمول شود. گنجه در مرکزیت این حوادث در سال ۱۱۹۵ میلادی یعنی دوره حیات نظامی به وسیله گرجیان اشغال شد. حکیم عقل‌گرا به حادثه آفرینان این گونه رویدادهای تاریخی معترض بود و بارمز و کنایه آنها را به تحقیر می‌کشید. وضعیت اقتصادی نیز که بر اساس سیستم اقطاع بوده به علت سوءاستفاده از آن به استثمار شدید کشاورزان انجامید و نظامی آگاه از دردهای اجتماعی و کمبودهای اقتصادی با تحلیلی فلسفی از حوادث تاریخی، فریاد اعتراض خود را که آمیزه‌ای از نگرش فلسفی - عرفانی و انتقادی او بود علیه اعمال خودکامه‌ها ابراز می‌کرد.

از نقطه نظر اعتقادات مذهبی، مردم این ناحیه اهل سنت و شدیداً پایبند اصول و عقاید مذهبی بودند. شهر مرزی گنجه نیز به علت موقعیت خاص خود و هم‌مرزی با ارمنستان و درگیری مداوم بر سر مذهب، در تحکیم و تقویب عقاید مذهبی بیشک مؤثر بود. در این بین اتحاد سربازان مسلمان بر ضد غیرمسلمانان به طور پیوسته ادامه داشت. طبیعی است که چنین موقعیتی، زمینه را برای زندگی عملی، بیشتر از تفحص و مطالعه در باره فلسفه زندگی تقویت می‌کند و آثار نظامی جدا از این نوع نگرش نبود.

از نقطه نظر ادبی، تا دوره نظامی، شعر فارسی در غرب ایران زمینه چندانی برای گسترش نداشت و تنها از این زمان است که گنجه مرکز هنری فعالیت‌های ادب منظوم ایران می‌شود و شاعرانی چون ابوالعلاء گنجه‌ای، فلکی شماخی، عزالدین شروانی، خاقانی و مهستی را در خود می‌پروراند.

با توجه به اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، دینی و ادبی این دوره می‌توان آثار نظامی را به طور دقیق به بررسی نشست و از نظر تطبیقی دید که چه زمان افکار او با شاعران پیش از خود و معاصرانش مطابقت دارد و چه زمانی با

آنها متفاوت است؟ نظامی در سرودن نخستین کار خود، مخزن الاسرار،^۱ که آن را برای اشاعه افکار فلسفی - دینی خود سروده به حدیقه سنایی نظر داشت. نظامی در این زمان در اندیشه ابراز افکار و عقاید فلسفی - دینی خود بود و شکل اخلاقی - عرفانی را به عنوان وسیله‌ای برای بیان خود برگزید. در مقایسه حدیقه و مخزن الاسرار تفاوت‌های آشکاری وجود دارد: مخزن الاسرار کوتاه‌تر (حدود یک چهارم آن)، و ترتیب قرار گرفتن موضوعات سودمندتر و متضمن هدف است. پس از مقدمه مفصل، مناجاتی در ستایش خدا، نعت حضرت محمد (ص) و مدح مجدالدین ابوالمظفر بهرامشاه و یک قطعه فخریه و گفتاری در فضیلت سخن گفتن و مقالاتی در حقایق و شناختن دل و یافتن او سروده است. بیست مقاله در زهد و بند و حکمت و به دنبال هر یک از سر تفصیل، حکایتی کوتاه و پرمایه آمده است. این «مقاله»ها که به دنبال هم آورده شده‌اند چون یک عضو به هم ارتباط دارند و حکایتها چون رابطی بین آنها قرار گرفته‌اند. اگرچه محتوای کتاب ریشه مذهبی دارد اما نظامی به مذهب عملی بیشتر اهمیت می‌دهد؛ خودداری از جور و ستم، عدالت و دادگستری، اندرز به شاه در محافظت عدل، مذمت ریاکاری و حسد، و سهمی که به این موضوعها اختصاص داده قابل ملاحظه است.

نظامی قالب مثنوی عرفانی را برای بیان افکار خود برگزید. اگرچه در این راه او تنها شاعر فارسی نبود، او را باید نخستین شاعر منظومه‌های عرفانی - اخلاقی دانست. در بررسی تحول تصوف در مخزن الاسرار، سروده‌هایش را می‌توان نوعی نگرش به این مسائل تلقی کرد زیرا هیچ‌گونه نوآوری و صراحتی در بیان مسائل صوفیانه ندارد. نظامی از دو شخصیت برجسته تصوف در این کتابش نام برده است: رابعه و حلاج و با ذکر این شواهد به عنوان مثال و حکایت، نه به عنوان مقاله بر تصوف صحه گذاشته است.

نظامی، در این دوره از حیاتش پیشوای اجتماعی بود اما هدف و آرمان او به سده دوازدهم میلادی تعلق داشت. بنابراین طرفدار حکمرانی شاه بود و به امتیازات بی‌اندازه طبقات حاکم نیز اعتراضی نداشت. اعتراض پر رمز و راز او همه علیه

ستمگری و خودکامگی و به اعتراض مذهبی همانند بود. در زمان او، دولت و دین ماهیتی جدا از هم نداشتند و بهبود شرایط اجتماعی بی‌خواست خدا انجام نمی‌شد. حکیم خردگرای مرفعی سده ششم قمری که سخت متأثر از عقاید دینی بود، به سبب مطرح کردن مدینه‌ای فاضله و انسانی آرمانی برخی را بر این باور نادرست واداشت که او را سوسیالیست پندارند! فاصله بین سرودن مخزن الاسرار و کتاب بعدی وی خسرو و شیرین^۱ حدود ده سال است. بیگمان مشکلات زندگی متعارف، ماجرای عشق او به آفاق قباچی، ازدواج، مرگ همسر و فرزند و شغل، همه در جدایی او از محیط هنری مؤثر بوده‌اند. به هر ترتیب با اندیشه‌ای متحول و افکاری متفاوت با گذشته بر آن شد تا عشق زمینی را بها و ارزشی دهد و منظومه پررمز و راز عاشقانه خسرو و شیرین را بسراید، با وجود این، خسرو و شیرین گذشته از جنبه هنری نشاندهنده آگاهی شاعر از پیشینه تاریخ ایران، جامعه عصر شاعر، حکمت، فلسفه، موسیقی و نجوم است؛ اما توصیف مذهب در خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و هفت‌پیکر برای او صورتی تشریفاتی به خود گرفت، بیگمان به جبران توصیف قهرمانان غیرمسلمان کتابهایش، هر کتاب را با ستایش خدا و نعت پیغمبر (ص) و توصیف معراج شروع کرد؛ اما این توصیفها در بینش مذهبی او مؤثر نبود. با وجود این در هفت‌پیکر با دیدگاهی مذهبی، از علم نجوم که بیخردانه در جهت مقابله و تغییر تقدیر الهی است انتقاد کرده است.

نظامی در این دوره از حیات، به سبب تمایل نویافته به ماهیت بشری، به تاریخ علاقه‌مند شد. شاید به این سبب که در زمان او تاریخ بیشتر از هر علم دیگری به ماهیت انسانی توجه داشت. بنابراین بسیار ساده است که دلیل تنفر او را در سرودن داستان لیلی و مجنون^۲ به خواهش شروانشاه که موضوع غیرتاریخی آن ارزش چندانی نداشت و فضای قصه مجال سخزوری به او نمی‌داد موجه بدانیم. فضای داستان بیابان بود و ریگزار و برای نظامی، این شاعر بزمی، که اساس کار او توصیف تجمل و دستگاه خوشگذرانی بود هیچ‌گونه فرصتی به وجود نمی‌آورد تا فضای تنگ افسانه را توصیف کند. مجنون دیوانه‌ای آواره بیابانها بود که با حیوانات

وحشی دمساز بود و نقش و تصویر لیلی مبهم و خیالی. طبیعی است در سرگذشتی عاشقانه هیچیک از قهرمانان اصلی داستان به آن درجه از کمال انسانی مطلوب دست نخواهند یافت. بنابراین قهرمان افسانه‌ای نظامی که نمی‌تواند ایستا و منفعل باشد در این اثر موجودیت خود را فراموش می‌کند، مجنون مجذوب نور معنی در لیلی، به ماهیت رشد یافته عشق معنوی می‌رسد.

نظامی به طور یقین در زمان سرودن لیلی و مجنون، دو اندیشه و نظریه را یکجا می‌پرورانده است: بنابراین کتاب مذکور آمیزه‌ای از عشق و عرفان است.

هفت‌پیکر^۴ نشان‌دهنده نوسان فکری نظامی در مقایسه با زمان جوانی اوست که شاعری سخت مذهبی بود. موضوع این کتاب با سروده‌های دیگر نظامی بکلی متفاوت است. برگزیده‌ای است از چند داستان خوب و به طور شگفت‌انگیزی یادآور بوکاچو شاعر و نویسنده ایتالیایی (۱۳۱۳-۱۳۷۵ میلادی) و چوسر شاعر انگلیسی (۱۳۴۳-۱۴۰۰ میلادی). موضوع هفت‌گنبد یا بهرام‌نامه، داستان بهرام‌گور است که از داستانهای مشهور عهد ساسانی است و پیش از نظامی، فردوسی پاره‌ای از آن را سروده بود؛ اما اصل داستان هفت‌پیکر زائیده خیال نظامی و دنیای آرام شاعر است. در این منظومه عاشقانه که مشتمل بر مقدمه طولانی و هفت داستان و انجام کار بهرام‌گور است برخی از داستانها اخلاقی و برخی صرفاً عاشقانه‌اند و بین آنها هیچ عامل مشترکی مگر زیبایی داستانها وجود ندارد. این کتاب متضمن هدف اخلاقی نیست و صرفاً برای سرگرم کردن سروده شده است. بیگمان نظامی آن را در مقابل اسکندرنامه^۵ سروده است. اسکندرنامه بازتاب عقاید فلسفی - مذهبی شاعر است و انگیزه او در سرودن، بیان حکمت و نظر خود و شرح مدینه فاضله بوده است.

به رغم گستردگی اسطوره اسکندر در ادبیات مشرق‌زمین، هیچ هنرمندی از زاویه دید نظامی این داستان را پرورانده است. ماهیت اسکندر در هاله‌ای از رمز و راز است. جنگ او، جنگ دین نیست، اما پیغمبر است و جبرئیل به او مأموریت می‌دهد. نشانه پیغمبری او خرد و دانایی او و کتاب او همان خردنامه ارسطوست.

در این مأموریت، او موعظه‌ای نمی‌کند اما تمام عمرش را در سراسر جهان سرگردان است و چون دلاوری حادثه جو مردم را از پریشانی و محنت خلاص می‌کند. اعتقاد مذهبی او ابهام‌آمیز است. به پروردگار ایمان دارد و آرزومند شکستن بت‌قدهار است. در عین حال برای گنج و سرمایه می‌جنگد و مأموریت او نوعی گسترش دانش است.

نظامی در ابراز پررمز و راز حکمت، معرفت و اندیشه خویش، اسکندر را به شهر اوتاد و جامعه آرمانی خود که نیمی را در خیال و نیمی را از الگوی یونانی ساخته است می‌برد. شهری که در آن راست قسمی برقرار است.

برخی از مفسران شوروی اظهار عقیده می‌کنند که این شهر نماینده نوعی جامعه سوسیالیستی است؛ اما نظامی در این گذرگاه، جامعه آرمانی خود را توصیف کرده است. این جامعه ممکن است ایده آل و مدینه فاضله باشد اما انقلابی نیست.

نتیجه

به رغم اندک اطلاعاتی در مورد نظامی، شخصیت او به سبب صراحت بیان و احساسات، حقیقی‌تر از دیگر شاعران است. از نقطه نظر بینش فلسفی، جهان‌بینی، نگرش انتقادی، عرفانی و فلسفی و تقدم در طرح چنین مسائلی و تأثیر او بر نسل‌های بعدی باید شاعر و آثار او را مورد بررسی قرار داد. بعلاوه باید در استفاده از واژه تصوف که چون پوششی توصیفی در تمام اشعار مذهبی به کار می‌رود و بخشی از فوت و فن‌های شعر فارسی سده دوازدهم میلادی (سبک عراقی) به حساب می‌آید آگاه بود و به تعبیر عرفانی و زبان رمز او در گنج رازها توجه کرد. نظامی اساساً مرد عمل بود. در جوانی به وسیله مذهب، اندیشه خود را انتشار داد و در اواخر عمر به تاریخ و فلسفه تمایل بیشتری پیدا کرد. او به معارف زمان خویش از جمله ادبیات، طب، حکمت، موسیقی و نجوم آگاهی داشت و شعرش مجموعه‌ای از فرهنگ ایران آن زمان است. نظامی شاعری مترقی و اصلاح طلب بود و

ترقی خواهی او به سدهٔ دوازدهم میلادی تعلق داشت. سده‌ای که پیامد آن حملهٔ چنگیز خان و طایفهٔ مغول بود و کشور به طور جبران‌ناپذیری درهم شکسته شد.

* پی نوشتها و مأخذ:

۱. مخزن الاسرار، (۵۷۰ق)، در ۳۲۵۰ بیت.
۲. خسرو و شیرین، (۵۸۰-۵۸۶ق)، در ۶۵۰۰ بیت.
۳. لیلی و مجنون، (۵۸۴ق)، در ۴۷۰۰ بیت.
۴. هفت‌بیکر، (۵۹۳ق)، در ۵۱۳۶ بیت.
۵. اسکندرنامه، شرفنامه ۵۹۷ق - اقبالنامه ۶۰۳ق) در ۱۰۰۰۰ بیت.

IRAN (Journal of The British Institute of Persian Studies), Vol 1, (1963), PP 97-101.

پښتونستان د علومو او مطالعات فریښتی
پرتال جامع علوم انسانی